

על דלדולה של הרוח היהודית בישראל ופירוק המונופול

נועם אורן

בשנים האחרונות מתנהל דיון רחב בשאלת ההתבוללות הגוברת של יהודים בחוץ לארץ, ובייחוד בארצות הברית. ברצוני להצביע על בעיה הפוכה ומדאיגה לא פחות, הנובעת דווקא מחוסר ההתבוללות של היהודים בארץ ישראל, דבר המוביל לטענתי, להתבוללות ולהידלדלות הרוח היהודית.

על אף עתיקותו של העם היהודי, מספרו מעולם לא עלה על כמה עשרות מיליונים בודדים. ההתרחבות הטבעית נקטעה שוב ושוב בשל גורמים שונים, ביניהם הפוגרומים וגילויי האנטישמיות אשר צמצמו דרך קבע את האוכלוסייה היהודית. אך הסבר זה כמובן אינו מספק; סביר יותר להניח כי יהודים פשוט התבוללו בהמוניהם לאורך הדורות,¹ אם כאמצעי הישרדות ואם מתוך כניעה לפיתויי התרבות סביבם. נדמה כי הבחירה להישאר יהודי, אף שאולי הייתה מתבקשת, מעולם לא הייתה קלה; משמעות היות יהודי הייתה תמיד בחירה של זהות והשתייכות לקבוצת מיעוט נרדפת החיה בתוך רוב עויץ. יתרה מכך, גם בתקופות שבהן יהודים לא נרדפו, דוגמת ימינאנא

נועם אורן לומד לתואר שני בפילוסופיה ומחשבת ישראל באוניברסיטה העברית ומלמד הגות יהודית במסגרות שונות. מנהל יחד עם אשתו מאבק להכרת המדינה בישראלים שהתקיימו מחוץ לרבנות

1 טענה זו היא השערה בלבד ואינה מבוססת בנתונים מחקריים. אך בהנחה ששיעור הילודה היהודי במהלך הדורות היה גבוה משני ילדים למשפחה, גם הפוגרומים אינם יכולים להסביר מדוע אין בימינו מאות מיליוני יהודים, ומכאן מסקנתי שאחוז ההתבוללות היה גבוה אך לא מדובר. מחקרים המחזקים את השערת מצביעים על גודל האוכלוסייה היהודית לאורך ההיסטוריה, למשל מאיר בריאלץ, 'מענה לביקורתו של מגן ברושי: על מספרים, היסטוריה דמוגרפית וחוקרים גדולים', קתרסיס, 10 (תשס"ט), עמ' 156-186; יונתן זקס, רדיקלית אז, רדיקלית עכשיו, ירושלים תשס"ו, עמ' 10-14, בעיקר הערה 8. בכל אופן, לצורך טענתי, כל מה שנדרש הוא לקבל את הטענה שליהדות התפוצות ההתבוללות הייתה אופציה ריאלי, ואולי אפילו אטרקטיבית.

במדינות מערב רבות, הבחירה ביהדות איננה מובנת מאליה. הפיתוי להשתייך לקבוצת הרוב, יחד עם חוסר העניין בשימור הזהות הייחודית, מביא יהודים רבים להיטמע בחברה הכללית.

במדינת ישראל, היהודית ברובה ובאופייה, התנאים אחרים. הציונות הצליחה באופן מעורר השתאות להקים מדינה בעלת רוב יהודי, אשר הזהות היהודית של אזרחיה אינה מועמדת למבחן ואינה מוטלת בספק. הישראליות החליפה את היהדות והיא מציעה חבילת זהות הכוללת שפה, גיאוגרפיה, לאומיות, אתוס צבאי ולוח שנה עברי (שבתות וחגים). זהו הישג כביר שאין לזלזל בו, אך ראוי לתת את הדעת גם לבעיות שהוא יוצר. להיות יהודי בישראל אינו דורש בחירה בזהות. מצב זה, שיהודים אינם נאלצים לבחור ביהדותם אלא הם נולדים לתוכה ורואים בה חלק בלתי נפרד מזהותם, מבלי לערער על כך ומבלי לנסות להביין את משמעות הדבר – הוא מצב חדש לעם היהודי אשר לא היה כדוגמתו יותר מאלפיים שנה, אם בכלל. אחת ההשלכות המעניינות לכך היא שדווקא במדינת העם היהודי מתפתחת קבוצה של יהודים שאין להם עניין בזהותם היהודית (אולי באשמת מערכת החינוך או מוסדות הדת) וכל עוד הם חיים בארץ, יהדותם היא עבורם ברירת מחדל ותורלא. השופטת לשעבר הפרופ' רות גביון, אשר מרבה לעסוק בזהותה היהודית של המדינה מנקודת מבט חילונית, כתבה:

ברי כי לחיים היהודיים במסגרת מדינת ישראל יש יתרונות ברורים לגבי שומרי מצוות, ובכלל זה גם לגבי אותו החלק של האוכלוסייה החרדית המתמיד בהתנגדותו לציונות. כל מי שהתנסה בחיים יהודיים דתיים בחוץ לארץ יודע עד כמה פשוט וטבעי יותר לשמור על אורח חיים כזה בישראל. [...] יחד עם זאת, לקיומה של המדינה היהודית יש חשיבות רבה יותר דווקא לגבי היהודים החילוניים, היות שזיקתם למרכיב היהודי של זהותם חלשה ונזילה הרבה יותר מזו של שומרי מצוות, וחסרים להם מנגנוני ההגנה התרבותיים שיש לשומרי המצוות. בעיני יהודי שאינו שומר מצוות, ישראל ממלאת תפקיד חיוני – אם כי סמוי מן העין – במענה הייחודי שהיא נותנת לבעיית הזהות היהודית החילונית בעולם המודרני. ישראל היא המקום היחיד שמציג 'ברירת מחדל' של קיום עברי יהודי. במילים אחרות, זהו המקום היחיד בעולם שבו שימורה של זהות כזאת הוא המובן מאליו, ואילו טיפוח זהות אחרת מצריך מאמצים מיוחדים, מן הסוג המוכר היטב ליהודים החיים בארצות אחרות ומנסים לשמור על זיקה פעילה ליהדותם.²

גביון מצביעה על בעיה אמיתית שנוצרה דווקא בתנאי המדינה היהודית, ולפיה הזהות היהודית כבר אינה מגדירה את האדם ואינה מבחינה אותו משכניו. אין צורך להיאבק על השגתה (במזון, בחינוך, בשמירת שבת), ועל כן עבור רבים היא נעשית רדודה וריקה מתוכן, ולכל היותר מזוהה עם 'ישראליות' – שפה, חגים, שירים ומורשת קרב – או עם הלאומיות.

2 רות גביון, 'המדינה היהודית: הצדקה עקרונית ודמותה הרצויה', מיכאל אורן, דוד חזוני ויורם חזוני (עורכים), מאמרים חדשים על הציונות, ירושלים תשע"ז, עמ' 9.

ראיה נוספת לדבר מצויה בדבריו של הרב אהרן ליברמן, רב קהילה בפלורידה, בתגובתו לנתונים שפרסם מכון המחקר פיו (pew),³ שלפיהם יהודי ארצות הברית מתבוללים באחוזים גבוהים (58% נכון לשנת 2013):

מבחינה מסוימת נעשה עוול גדול ליהדות ארה"ב בסקר האחרון, שהעיד על גידול של 8% בשיעור נישואי התערובת. מדוע אף אחד לא דיבר על כך שבסקרים שנעשו בקרב קהילות ה'יורדים' הישראלים בארה"ב שיעור נישואי התערובת גדל בתוך 15 שנה פי שלושה?! כאשר מדובר בקהילות קטנות של ישראלים, כמו במזרח-אירופה, הנתונים מחרידים עוד יותר. בכינוסי רבנים של קהילות בחו"ל מוסכם על כולם כי הקהל הקשה ביותר להשפעה בנושא שמירת הזהות היהודית הוא דווקא הישראלים בוגרי החינוך בארץ. דווקא הם, לא רק שאינם מבינים את הבעיה בנישואין לגויות, אלא הם אפילו די גאים בכך שהצליחו 'להשתלב' באזור מגוריהם. זוהי עובדה: פירות החינוך הישראלי, שאמורים להיות הדגל והקטר של יהדות העולם, הם הם המובילים את מגמת ההתבוללות העולמית.⁴

האם עצם ה'ירידה' מהארץ של אותם ישראלים יכולה להסביר את חוסר הזיקה שלהם ליהדות? ייתכן, אבל התופעה קיימת גם בקרב מי שחי בארצות הברית מסיבות אחרות, ואפילו אצל שגרירים, שסיבת הגירתם היא דווקא זיקה חזקה לארץ.⁵ כך כתב גם הפרופ' אבינועם רוזנק:

באופן פרדוקסלי נמצא שהחברה החשופה ביותר (מבחינה חינוכית) לנישואי תערובת היא זו של יושבי מדינת ישראל. היהדות האמריקנית (בניגוד לישראלית) משקיעה משאבים תרבותיים עצומים להתמודדות עם התופעה. החברה היהודית-ישראלית, לעומת זאת, לא עוסקת בכך, ורואה את יהדותה כמוכנת מאליה. מדובר בטעות חינוכית ופילוסופית שיש לה עוגנים סטטיסטיים. אין הצלחות חינוכיות ללא התכוונות והשקעה מובחנות. ההנחה שניתן לסמוך על קיומה של המדינה היהודית כחממה לשמירת הזהות היהודית היא הנחה שגויה מבחינה היסטורית ופוליטית, כמו גם מבחינה חינוכית-ערכית. היא שגויה מבחינה היסטורית ופוליטית, מכיוון שאם נמשוך את השטיח של 'מדינת ישראל' מתחת רגלי היהודים החיים בארץ, נזרוק אותם לפזורה בחו"ל ונעניק להם שפה זרה שוטפת, רמת נישואי התערובת שלהם – כך מלמדת הסטטיסטיקה – תהיה גבוהה הרבה יותר מרמת נישואי התערובת של היהודים שקיבלו חינוך יהודי בחו"ל. הישראלים מגיעים אל המרחב הבינלאומי חפים

3 לורי גודסטיין, 'סקר: 58% מיהודי ארה"ב נישאים ללא-יהודים, 25% לא מאמינים באלוהים, אתר הארץ, 1 באוקטובר 2013.
 4 אהרן ליברמן, 'ההתבוללות מתחילה בארץ', מקור ראשון, מוסף שבת, 14 במארס 2014. לכתבה נוספת בנושא ראו – יניב פוהורוליס, 'הישראלים בחו"ל מתבוללים יותר מיהודי התפוצות', *Ynet*, יהדות, 19 במארס 2017.
 5 ליברמן, שם.

מתשובות לשאלות שיהודי חו"ל כן מתנסים ומתחככים בהן: מדוע להיות יהודי? מה טוב בזה? ועד כמה זה מחובר אליי?⁶

אפשר אם כן להניח שאותם ישראלים שאיבדו את זיקתם ליהדות, אילו היו חיים מחוץ למדינה היו מתבלבלים בשלב זה או אחר. דווקא בשל העובדה שהם חיים בישראל, אין להם צורך בהכרת ההיסטוריה של עם, הטקסטים המרכזיים שלו, ההווי והריטואלים. מצב כזה לא יכול היה להתרחש בתקופה אחרת ובמדינה אחרת. ומה רע בכך? הלוא זו בדיוק הייתה מטרת הציונות – לאפשר ליהודים לחיות חיים נוחים בלא לחשוש לחייהם ואף לא לזהותם, ולתבל אותם ב'ידישקייט', כדברי גרשם שלום:

אבי היה אומר: "למה אינך נעשה רב? אם אתה רוצה כל-כך יידישקייט, אז תיעשה רב, ותוכל לעסוק ביידישקייט כל ימך". "רב אינני רוצה להיות". אבל [הוא] לא הבין מה אני רוצה. יידישקייט בלי כלום?! זהו בדיוק. לזה קראתי ציונות.⁷

אלא שהאדם זקוק לזהות. ואותם ישראלים שיהדותם דלילה למדי, מבססים לעצמם זהות יהודית חדשה המבוססת על ישראליותם, ותוכנה לאומי בלבד. על הסכנה שבמצב זה הצביע הפילוסוף היהודי-אמריקני ליאו שטראוס בהרצאה שנתן בשנת 1958, בשם 'מדוע אנו נשארים יהודים?'. שטראוס טען כי הפתרון היהודי לבעיית האנטישמיות היה 'התבלבלות כאומה'. הציונות המדינית, אשר הקימה את המדינה, ניסתה ליצור 'יהודי חדש' אשר יהדותו מתבטאת בעיקר במישור המדיני ולא התרבותי וההיסטורי. כך למשל הוא כתב כי "אין להכחיש שהציונות הפוליטית מבוססת בלא כחל ושרק על ניתוק קיצוני מעקרונות המסורת היהודית [...] הציונות הייתה מוגבלת אך ורק לפעולה פוליטית. הדת והלב לא היו נתונים בשום פנים לעניינים יהודיים".⁸ דברים ברורים דומה, אך ברורים וחרפים הרבה יותר, כתב פרופ' ישעיהו ליבוביץ בשנת 1972:

המגמה הלא-מודעת – ולעתים אף המודעת – של הציבור החילוני היא יצירת עם 'יהודי' סינטי, אשר ההשתייכות אליו לא תיקבע על ידי היהדות אלא על ידי תעודת הזהות החתומה בידי פקיד של משרד הפנים של מדינת ישראל. 'יהדותו' של עם 'יהודי' (או 'עברי') זה לא תוסף להתגלם בדת משה וישראל, אלא בלאומיות היהודית (או 'העברית'): דת שאלוהיה הוא האומה, תורתה – המדינה והפטריוטיזם, וקודשיה – הדגל והצבא.⁹

במונחים כלכליים, אפשר להסתכל על היהדות בארץ כעל 'מונופול' – ברירת מחדל בלעדית לקהל שבוי. וכמו בכל שוק עסקי, ללא תחרות מתפתח ניוון. ל'בעל המונופול' אין צורך לשווק את המוצר שלו ולהאזיב אותו על קהל לקוחותי הבטוח, והצרכן

6 אבינועם רוזנק, 'נישואי תערובת: יהדות ארצות הברית כאתגר תיאולוגי', דעות, 78 (ניסן תשע"ז), עמ' 17.

7 גרשם שלום, דברים בגו, תל אביב תשל"ו, עמ' 19.

8 ליאו שטראוס, ירושלים ואתונה: מבחר כתבים, ירושלים תשס"א, עמ' 424-425. הטענה של שטראוס באשר ליחס שבין היהדות לציונות היא כללית ומורכבת יותר מזו המובאת פה אך אין זה המקום להעמיק בדבר.

9 ישעיהו ליבוביץ, יהדות, עם יהודי ומדינת ישראל, תל אביב תשס"ה, עמ' 281.

מתייחס למוצר כאל המובן מאליו, שאין צורך להתאמץ להשיגו ואין בחירה מודעת בו. ליהדות במדינת ישראל אין 'מתחרה' בשוק התרבותי והדתי, ועל כן היא מתנוונת. בחו"ל לעומת זאת, היהדות היא רק 'מוצר' אחד על המדף המחייב את 'המשווקים' לשכנע את הלקוחות 'לקנות' אותו, ועל כן עליהם להתייעל ולהתחדש, לגלות יצירתיות ורלוונטיות. בהיבט זה, ליהדות בחו"ל יש יתרון מסוים על פני היהדות במדינת ישראל. מדינת ישראל אמנם טובה ליהודים אך יהדות התפוצות מאפשרת העמקה והעשרה של היהדות. כיצד אפשר להיחלץ מן הפרדוקס? כיצד אפשר לשמור על המדינה כבית יהודי בטוח ומובן מאליו מבלי לוותר על הרוח היהודית?

הפתרון שאציע בשורות הבאות אולי אינו מוסכם על כולם, אך הוא אינו העיקר מבחינתי; העיקר הוא ההכרה בבעיה, שאלה יש להישיר מבט גם ללא פתרון אחר. עצימת עיניים והתעלמות מהמציאות המתוארת לא ישרתו את העם היהודי ולא את מדינתו.

אני מאמין כי פירוק ה'מונופול' היהודי הקיים במדינה עשוי לעודד תחרות בריאה ולחייב את אזרחיה היהודים לנקוט עמדה אקטיבית באשר לזהותם היהודית – לבחור בה, לקחת עליה אחריות, לחוש שייכות ושותפות. פירוק המונופול משמעו הפרדת הדת, ואף הזהות היהודית, מן המדינה. במילים אחרות, לא רק הפרדה של המוסדות הדתיים מהמוסדות הממלכתיים, אלא הפרדה קטגורית בין המדינה לבין היהדות. 'יהדותה' של המדינה תפסיק להיות מקור לזהותם היהודית של אזרחיה היהודים ותחייב אותם לפעול כדי לממש את זהותם זו. נרחיק מעט במקום ובזמן לבחינת הצלחתו של מודל זה בכתביו של ההיסטוריון והפילוסוף הצרפתי אלכסיס דה-טוקוויל (1805-1859), המתאר את פריחתה של הדת בארצות הברית במאה התשע-עשרה: "אמריקה היא הארץ הדמוקרטית ביותר בעולם, ובתור כה לפי דיווחים מהימנים, היא הארץ שבה הדת הקתולית עושה חיל ביותר. במבט ראשון הרי זה מפתיע"¹⁰. בהמשך טוען טוקוויל כי דווקא חופש הדת, הנובע מהפרדת הדת מהמדינה, גורם לתושבי ארצות הברית לחוש אחריות על חייהם הדתיים, משום שהם אינם יכולים להטיל אחריות זו על המדינה (הדברים נאמרו כמובן על רקע המתרחש באירופה באותה עת, שבה לא חלה הפרדה כזו, והיא סבלה ממלחמות על רקע דת). הרב יונתן זקס עומד גם הוא על הקשר השלילי שבין כוח פוליטי ודת:

הדת רוכשת את השפעתה כשהיא מוותרת על הכוח. על ידי כך היא תופסת את מקומה – לא בקרב השליטים כי אם בקרב הנשלטים, לא בהיכלי השררה אלא בחייהם הממשיים של אנשים ונשים רגילים, הנעשים בלתי-רגילים כאשר לוטף אותם מגע ידיו של הנצח. היא נעשית קולם של חסרי הקול, מצפונה של הקהילה, תזכורת מתמדת שיש גבולות מוסריים לכוח ושהמדינה נועדה לשרת את העם – לא העם את המדינה. על כן אנו זוכרים את הנביאים וממשיכיהם להתפעם מרוחם, בשעה שאת שמותיהם של קיסרים ועריצים שדרכו על במתי ארץ אנחנו בקושי זוכרים [...] כשהדת מתפרקת מכוחה, היא פטורה

10 אלכסיס דה-טוקוויל, הדמוקרטיה באמריקה, ירושלים תשס"ח, עמ' 465.

מהכורח לסדר את כיסאות הנוח שעל סיפון אוניית המדינה, ופנויה למשימתה האמיתית: שינוי חיים.¹¹

חבר הכנסת לשעבר משה פיגלין הביע רעיון דומה בספרו **במקום שאין אנשים**.¹² שיחה מקרית שניהל עם מכר משירותו הצבאי בנושא גיוס בחורי ישיבות לצבא גרמה לו להבין את חלוקת התפקידים האוטומטית במדינה:

...אלא שאז הפתיע אותי ירון במשפט שלא אשכח. "אתה יודע", אמר, "אני דווקא בעד שהחרדים לא יעשו צבא" [...] "כן – אני אגיד לך למה, אני מכיר קצת את ההיסטוריה – היא בדרך כלל חוזרת על עצמה [...] אם יבואו אלי צלבנים ויאמרו לי: או שאתה ומשפחתך מתנצרים, או שאנו מעלים אתכם על המוקד – אני מתנצר מיד. אבל אם הם ידרשו זאת מהחרדים, הם יעלו על המוקד ולא יתנצרו. אז ת'יודע מה", סיים ירון, "יותר טוב שלא יעשו צבא". שקעתי בהרהורים.

"תשכח לרגע מי אני", אמרתי לו פתאום.

"מה זאת אומרת?"

"אתה לא מכיר אותי! אני לא עשיתי אתך צבא! אני לבוש שחורים מכף רגל ועד ראש, חרדי מארץ החרדים!"

"בו, בסדר, ו..."

"ועכשיו תקשיב טוב, מה שאני אומר לך! גם אני מתנצר".

עכשיו הגיע תורו של ירון לחטוף שוק: "מה זאת אומרת הרי אתה...???"

"מה אתה חושב, שאני ה'פראייר שלך?', קטעתי אותו בכעס מדומה, "אתה תחיה לך 'בכיף' ואני אשרף על המוקד? שכח מזה! גם אני מתנצר". ירון נאלם דום.

"תראה – חזרתי על עצמי – אתה רוצה בעצם להשליך עלי את בעיית הזהות היהודית של המדינה. אתה לא רוצה להתמודד איתה בעצמך. וטוב לך שאני אטפל בה עבורך. אתה מוכן אפילו לשחרר אותי משירות צבאי בשביל זה. ובכן, שכח מזה. אני לא מוכן לכללים הללו. זאת המדינה שלי בדיוק כפי שהיא שלך, ואני לא משמש בה מין תמונה מוזיאונית שמשמרת איזה פולקלור נשכח. רוצה זהות יהודית למדינה? זה חשוב לך? בוא נעשה את זה ביחד. בוא נבין שיש לנו פה אינטרס משותף – אינטרס קיומי! לא קונפליקט! אני לא רוצה מפלגות דתיות. יהדותה של המדינה היא עניין רציני מדי לקוניקטורה אינטרסנטית. אני רוצה שזה ייפול על ראשך, כי זאת הבעיה שלך, לפחות כמו שהיא שלי".

דו שיח זה מרתק בעיני. אמנם 'ירון' אינו מייצג את הישראלי היהודי החילוני המצוי, אבל הדיאלוג מבהיר באופן נפלא ומדויק את טענתי, שהיהודים החיים תחת שלטון מדינת ישראל – לאו דווקא החילונים – הטילו את האחריות על הזהות היהודית שלהם על המדינה ועל הממסד הדתי, והללו קיבלו עליהם אחריות זו בשמחה רבה

11 יונתן זקס, לא בשם האל: אל מול האלימות הדתית, ירושלים תשע"ז, עמ' 237.

12 משה פיגלין, במקום שאין אנשים, ירושלים תשנ"ח, עמ' 253-254.

והפכו אותו למקור כוח. רק הפרדת הזהות היהודית מן המדינה תחזיר את האחריות אל האזרחים. מעניין כי רעיון זה נמצא כבר אצל הרב יצחק ריינס, מייסד תנועת 'המזרחי', אשר בניגוד לממשיכי דרכו גרס, לפחות על פי חלק מהתבטאויותיו, כי על המדינה לדאוג רק למצבו החומרי של העם היהודי ולא למצבו הרוחני:

הרעיון הזה [=הציוני] איננו נושא עליו שום אות ותו מרעיון הגאולה, ואין לו שום נגיעה לכל דבר המתייחס לעניינה, והיא רק השתדלות בעד הטבת המצב החומרי של האומה.¹³

ממשיך גישה זו בימינו הוא הרב מיכאל אברהם הטוען כי מי שהיהדות חשובה לו, צריך להפריד בין הממד התרבותי-יהודי לממד המדיני:

יש להוציא את הדת מתחת שלטון המוסדות הפוליטיים, להפסיק עם רבנות-ראשית ושאר מוסדות מושחתים הנבחרים על ידי פוליטיקאים, משיקולים זרים, ומדרדרים את דמותה של התורה בעיני הציבור, דתיים וחילוניים כאחד. מוסדות אלו נזקם רב הרבה מתועלתם. אם התורה וההלכה יהיו לא מוסדיים, יהיה להם כוח ותוקף מוסרי גדול לאין שיעור מאשר יש להם כיום. כיום התורה היא קוטב פוליטי במדינת ישראל. סוג של מפלגה. ככזו, אפשרותה להשפיע ולהוות אלטרנטיבה רוחנית כמעט אינה קיימת. אנחנו כמו ידינו תרמנו לעיקור כוחה והשפעתה של התורה, מתוך האשליה שניתן להפוך אותה לחוקת המדינה, ולכפות אותה על אזרחיה. זהו המצב כיום, ואנחנו באיוולתנו עוד נלחמים להנצחתו.¹⁴

אין ספק כי הניתוק הקיצוני שמציע הרב אברהם בין המדינה ליהדות, ידרוש מהפך תודעתי עצום ויעורר התנגדות בקרב רבים מאזרחי המדינה, דתיים וחילונים, אשר התרגלו לראות במדינה ספקית שירותי דת ומעצבת זהות. אך חוסר הנוחות הזה מבורך משום שהוא עשוי להיות זרו שידרבן את האזרחים ליטול יוזמה ולמלא בתוכן את זהותם היהודית, והיהדות תפרח על שלל גווניה. מדינת ישראל עשויה להפוך למרכז תרבותי-רוחני המושך אליו יהודים מכל רחבי העולם,¹⁵ כמאמר חז"ל על חשיבותה של הבחירה:

כפה הקב"ה עליהם את ההר כגיגית ואמר להם, אם אתם מקבלים התורה מוטב ואם לאו שם תהא קבורתכם [...] אמר רבא אעפ"כ הדור קבלוה בימי אחשורוש (בבלי, שבת פח, ע"א).

13 הרב יצחק יעקב ריינס, 'פתח תקווה', ספר שערי אורה ושמחה, וילנה תרנ"ט, עמ' 24-25.
 14 הרב מיכאל אברהם, "הדרך השלישית" או: על "ציונות דתית" ללא מקף, צהר, כ"ב (תשס"ה), עמ' 131-140. למאמר זה כמה גרסאות. הצייטוט לעיל לקוח מהבלוג של הרב מיכאל אברהם ובו שינויים מעטים.
 15 ליבוביץ (לעיל, הערה 8, עמ' 271-276) טען שזו באמת הדרך לגרום לעלייה במספר העולים.